

ДВІ ТРАГЕДІЇ БАЗАРУ: 1921 І 1941

(доповідь на науково-практичній конференції
19 листопада 2011 року, с.Базар)

Василь ОВСІЄНКО,
*філолог, громадський діяч, політв'язень,
історик дисидентського руху*

Визвольні змагання українського народу 1917–1921 років добігали трагічного кінця. Восени 1920 року під ударами червоних військово Української Народної Республіки відступило до Збруча.

12 жовтня польські власті дійшли згоди з більшовицькою Росією про перемир'я, що дало змогу більшовицьким військам вдарити по українському війську. Воно мусило 21 листопада перейти Збруч.

26 тисяч старшин і козаків, опинившись хоч і на своїй землі, та в чужій державі, вимушені були скласти зброю. Вони були інтерновані в концтаборах, де терпіли нуж-

ду і голод, знемагали від епідемій, тратили бойовий дух і вмирили.

Тим часом захланні сусіди за допомогою західної дипломатії, яка – на свою ж біду – не захотіла сприяти становленню самостійної української держави, розшматували живе тіло України: Закарпаття опинилося під Чехословаччиною, Бессарабія та Північна Буковина дісталися Румунії, Велику Україну загарбала большевицька Росія, Волинь та Галичину окупувала Польща.

Та український народ не припинив боротьби. За радянськими даними влітку 1921 року в підросійській Україні діяло

близько 40 тисяч повстанців – в основному, селян, які боронилися від ленінської продрозверстки. Звичайно, на зиму ця активність підупала, і це мусило знати керівництво УНР у вигнанні.

У колах інтернованих зріла думка допомогти повстанцям, зробити ще одну спробу визволити Україну. Керівництво УНР, яке діяло на території польської держави в нелегальних умовах, зуміло домовитися з польськими властями, щоб вони не перешкождали спорядженню в Україну бойових груп.

Готувався Другий Зимовий (або ж Листопадовий, Льодовий) похід. Командувачем Повстанської Армії наказом Головного Отамана Симона Петлюри був призначений генерал-хорунжий Юрко Тютюнник, начальником штабу – полковник Юрко Отмарштейн. Охочих поляки звільняли з концтаборів, але зброю та спорядження штаб мусив роздобувати сам усілякими правдами та неправдами.

Учасники походу згадували: кому дісталася поржавіла гвинтівка, інший мусив скинути пасок, щоб було на чім ту гвинтівку носити, а хто йшов геть без нічого в надії відбити зброю у ворога. Не всі мали й чоботи – деякі йшли в постолах.

Похід вирішено було розпочати одночасно трьома групами. Бессарабська група під проводом генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка зазнала поразки, щойно перейшовши кордон. Подільська група під орудою полковника Михайла Палія-Сидорянського, потім полковника Сергія Чорного, пройшла рейдом через Поділля, Житомирщину аж під Київ, громлячи окупантів, і повернулася за кордон, утративши трьох убитими і маючи 25 поранених.

Третя, найбільша, але найгірше озброєна, Волинська група під проводом самого генерал-хорунжого Юрка Тютюнника вирушила в похід 4 листопада 1921 року двома бригадами, що ними командували полковник Леонід Ступницький та генерал-хорунжий Володимир Янченко. На 894 вояків (разом з командуванням 902) мали

Два Базари (титул книжки)

всього 400 гвинтівок, 120 тис. набоїв, 6 кулеметів, 120 ручних гранат.

Уночі 4 листопада тютюнниківці біля села Борове (за 30 км від Олевська), роззброїли прикордонну польську залозу, перейшли кордон. 5 листопада розгромили загін чекістів у селі Журбовичі, декілька продзагонів, а награбований ними хліб роздали селянам. 6-7 листопада захопили Коростень, але не змогли його втримати: із Житомира надійшли два бронепотяги і тисяча курсантів школи червоних старшин.

Та все ж повстанці встигли звільнити з в'язниці 470 в'язнів, в основному, селян, які не здали хліба продзагонам. Полковник Отмарштейн вважав здачу Коростеня поразкою і радив повертатися за кордон, та генерал-хорунжий Тютюнник вирішив іти далі на схід, щоб з'єднатися під Києвом з Подільською групою.

Рушили через Дідковичі (8.XI), Обиходи, Ксаверів, повернули південніше в на-

прямку станції Чоповичі (10.XI), що західніше Малина, далі рухалися на південь у напрямку Радомишля з наміром захопити його. Востаннє перепочили 11 листопада в с. Заньки. Але біля сусідньої Чайківки наступного дня їх перестріла бригада Григорія Котовського, яка надалі невідступно їх супроводжувала, вчиняючи дрібні наскоки та шукаючи вигідної для бою позиції.

Повстанці вступали в бої, котовці зазнавали відчутних утрат. За розповіддю очевидця, червоні, відступаючи ввечері, гукали словами популярної тоді пісні: «До свидання, до завтра, до восьми часов утра!».

Валка, обтяжена пораненими, з боєм перейшла 13 листопада річку Тетерів у селі Городське і шлях Житомир – Київ, а з Войташівки (тепер Квітневе) різко повернула біля села Кочерів на північний схід у напрямку Димера, де мала з'єднатися з Подільською групою.

Ішли з боями три з половиною доби без перепочинку (від Заньок) правобережжям Тетерева через села Ставецька Слобода, Раївка, Кодра, Нова Буда. У селі Леонівка 15 листопада одночасно з Подільською групою з різних кінців села вступали в перестрілку з більшовиками, не знаючи про це, розійшлися різними шляхами. Надії на об'єднання не було. Аж тоді вирішили рухатися на захід, до польського кордону.

Уночі проти 16 листопада загін переправився через річку Тетерів між селами Колінці і Блитча, зайнятими котовцями. Береги річки болотисті. Тоді випав глибокий сніг, був мороз, але лід був тонкий. З переправи майже ніхто не вийшов сухим. Щоб переправити поранених, вози і сани ставили одні на одні.

Змучені походом, доночували в Малих Миньках, де затрималися майже до полудня 17 листопада. Щойно валка підвід вийшла на поле в напрямку села Звіздаль, як на неї напала червона кіннота, біля трьох тисяч шабель.

Зав'язався жорстокий бій, у якому загинуло близько 400 повстанців (за іншими

даними 240). Котовці рубали й поранених на підводах, і беззбройних підводників-їздових.

Тільки 120 старшин і козаків зі штабом включно, хто був на конях, у тому числі Ю. Тютюнник, В. Янченко, Ю. Отмарштейн, зуміли пробитися до лісу під селом Звіздаль і через села нинішніх Коростенського та Олевського районів 20 листопада прорватися за кордон біля с. Купіль. 537 старшин і козаків потрапило в полон, у тому числі багато поранених.

Півтора кілометрами південніше села Звіздаль (нині Народицького району), на полі, де тепер радіоактивний могильник, стоїть пам'ятник червоного граніту з написом: «*Бійцям бригади героя громадянської війни Г.І.Котовського, які в листопаді 1921 року розгромили в цих місцях велике угрупування білобандитів. Встановлено на честь 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції*». Тобто в 1987 році. «Білобандитів»...

Так фальсифікується історія.

Полонених, у тому числі й поранених, тримали в церкві с. Малі Миньки, 18 листопада їх відконвоювали до містечка Базар, зачинили в церкві та двох синагогах.

Базарці пам'ятають це. Галина Василівна Єсипчук, яка мала тоді 16 років, розповідала нам 1990 року, що її батько (суддя) якраз заколов кабана, то мати дала їй вузол свіжини і веліла віднести полоненим до церкви. Інші жінки теж приносили харчі. Варта пропускала їх. А ще Галина Василівна носила містечковому фельдшереві полотно для перев'язок. Він дуже зрадив, бо не мав чим перев'язувати поранених, яких у нього була повна хата.

21 листопада 1921 року 359 полонених, у тому числі й поранених, котовці вивели за село, зачитали постанову «п'ятірки» про розстріл їх як «ворогів народу».

Запропонували перейти на бік червоних, але вістовий Степан Щербак за всіх відповів, що України вони не зрадять. Розповідають, що померли, співаючи гімн «Ще не вмерла Україна».

Що українські вояки чинитимуть саме так, Котовський не сумнівався, тому заздалегідь примусив селян викопати дві довжелезні ями...

Ось уривок із тексту постанови, взятий з книжки Дмитра Герчанівського «Вигнати окупанта», виданої в Мюнхені 1963 року (Видання Крайової управи Братства кол. Вояків І-ї Української Дивізії УНА в Німеччині), стор. 121–122:

«Наезд случился какраз в тот момент, когда советскими республиками брошено все, не исключая частей Красной Армии, на хозяйственный фронт. В результате банде удалось, избегая боя, продвинуться в глубину территории УССР. Аж направленная против нее кавчасть настигла ее, и в районе М. Миньки уничтожила.

Зарублено в бою свыше 400 чел., захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами. Всего перед чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли от ран до прихода комиссии или находились в тяжелом состоянии и оставлены до излечения. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем выше изложенном и дабы предупредить новые подобные преступления, при участии оставшихся на территории соседних с нами государств бандитов всех оттенков и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого покушающегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная Пятерка постановляет:

1. Лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов – РАССТРЕЛЯТЬ.

2. Лиц высшего командного состава и гражданского правления, прибывшего со штабом армии Тютюнника в числе 41 чел., направить для дополнительного допроса следственными органами.

3. Бывших красноармейцев, попавших в плен в 20 году и примкнувших к банде с це-

лю вырваться из плена в числе 42 чел. направить в особый отдел К.В.О. для проверки.

Председатель Ч. Ком. Гарькавый, Члены: Лившиц, Иванов, Иванов, Котовский, Фриновский, Секретарь: Литвинов. м. Базар, 22 ноября 1921 года»

Наказ подписали: «Командующий Войск Округа: Якир, Член Реввоенсовета Окр.: Затонский, Нач. Штаба Окр.: Генштаба Паука».

...Серед людських городів у Базарі були дві занедбані могили, порослі бур'янами. Одна метрів 60, друга – метрів 40. В одній, кажуть, розстріляні, а в другій померлі поранені.

Та ж Галина Василівна Єсипчук пам'ятає, що деяких полонених справді відправляли до Києва. Хтось із базарців і там пробував передавати їм харчі, але довідався, що їх уже розстріляли.

Тут, у Базарі, тижнів через два після розстрілу вона в подружки бачила одного українського воїна, розмовляла з ним. Такий інтелігентний був, каже. Розповідав, що у війську було багато освічених людей. Він якимось дивом вибрався з могили.

Дивно, що не тікав з Базару, де ще деякий час стояли котовці. Отож вони ввіймали його і розстріляли вдруге... Ця російськомовна інтелігентна жінка не могла розповідати про ті звірства без сліз.

Уже й не такі старі люде пам'ятають, що в 1941 році, за німецької окупації, українські націоналісти-мельниківці організували тут велелюдне відзначення 20-ї річниці базарської трагедії. Керував ним Олег Кандиба-Ольжич, закатований пізніше в німецькому концтаборі Заксельхаузен.

Знову пролунав тут гімн «Ще не вмерла Україна...», засвідчуючи волю народу змагатися за свою незалежність. Було воздвигнуто й освячено хрест.

Щодо німців ОУН(м) зберігала в цім ушануванні нейтралітет. Та нових окупантів не цікавило, що там відзначають завойовані ними «аборигени»: вони побачили, що в українців є сильні організації, здатні під-

німати (поки що на мирні акції) тисячі людей. Це становило загрозу їхній владі.

Тож уже наступної ночі гестапівські агенти почали арештовувати учасників подій у Базарі, в довколишніх селах, потім у Коростені, Радомишлі, Житомирі. Більшість утримували в Радомишльській тюрмі та в Житомирі, в тюрмі на вулиці Пушкінській.

На початку грудня на Мальованці в Житомирі їх почали розстрілювати.

За тодішніми підрахунками, на Житомирщині було заарештовано і розстріляно не менше як 721 особу. Із-під розстрілу вдалося втекти лише декільком, у тому числі провідникові ОУН(м) на Житомирщині, колишньому професорові педінституту Волинцеві (він загинув у 1943 році).

Це було друге грізне попередження всьому українству Наддніпрянщини, яке сподівалося на оживлення національних настроїв, на створення своїх легальних структур за толерації німецьких окупантів. (Перше: арешт у липні 1941 уряду УНР, третє – розстріл у Бабиному Яру української інтелігенції на чолі з Оленою Телігою в лютому 1942 року).

Відтоді українство взялося за підготовку до збройної боротьби, відмовившись від подібних велелюдних акцій, які викривали всіх активістів.

Восени 1990 року Житомирські організації Української Республіканської партії, Спілки Незалежної Української Молоді та Народного Руху України закликали все свідоме українство взяти участь у вшануванні героїв Базару. Приєдналися всеукраїнські організації, було видано листівку.

Активісти відвідали Базар, подали заяву місцевій сільраді про намір провести в неділю, 25 листопада, панахиду. Хоч відомо, що згідно з постановою Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1990 року для проведення панахид на кладовищах та окремих похованнях ніякого окремого дозволу не треба.

Народний депутат, секретар НРУ Микола Поровський виступив на сільському

сході, який прихильно прийняв цю думку. Але напередодні панахиди, 24 листопада, газета «Вечірній Київ» опублікувала «Телеграму в номер» з Базару, що *«проведення подібної акції, яка носить виражену антирадянську спрямованість, може призвести до конфлікту. Базарська сільська рада народних депутатів відмовила в проведенні цієї церемонії. Нам у першу чергу треба рятувати дітей від убивчої радіації, а не розпалювати ворожнечу серед людей, які і так потерпіли від Чорнобиля»*, – писалося в повідомленні.

А ще ж недавно голова сільради Марія Кириленко та голова колгоспу Анатолій Помінчук не мали нічого проти. (Останній навіть дав розпорядження трактористові Юрієві Кононському нагорнути могили, а 12 малинських рухівців однієї суботи впорядкували їх. Скоро тракториста звільнили з роботи).

Два автобуси, які мали вийти з Житомира, були затримані в місті: у водіїв відібрали дорожні листи. Перегородили тракторами дорогу під Новоград-Волинським і не пропустили волинян та галичан.

24 листопада житомиряни Ігор Лук'ячук та Валерій Колосівський узяли на візок легкової машини дубового хреста, якого мали намір установити на могилі, і рушили до Базару.

Але поблизу села їх зупинила міліція. Дозволили йти з хрестом пішки. Тільки-но вони почали від'язувати хреста, як надїхало декілька автобусів з комуністичними партактивістами, які стали погрожувати перекинути їхню машину. Не пропустили.

Довелося повернутися назад. (Того хреста голова Малинської районної організації НРУ Володимир Олексієнко та колишній політв'язень з Гути-Логанівської Дмитро Мазур уночі принесли в Базар і сховали в кущах: він пролежав там цілий рік).

Тим часом у Базарі зібралися місцеві та приїжджі люди, чекали панахиди та дивувалися, чому в селі так багато міліції та чужих людей у цивільному.

Киянам удалося проїхати двома автобусами до села Пірижки, що за Малином. Звідси дорога відгалужується на Базар, 28 кілометрів. Два ваговози перекрили дорогу. Міліцейська залога чоловік 50.

Майор міліції заявив нам, що нас до Базару не пропустять, бо там стоять селяни з вилами і ломами, мовляв, він не хоче, щоб нас побили. Пропонує поїхати двом-трьом подивитися, що там робиться. Зупинив нам якусь машину.

Зголосилися Олександр Ковтуненко, Дмитро Гірченко з київського Руху та я. У Недашках справді стоїть натовп чоловік триста.

Є там і селяни, але щось надто багато явно не селян, бо декотрі й російською мовою розмовляють. У новеньких кужайках, при білих сорочках із краватками, у пижикових шапках. І без ломів та вил. Зате з однотипно написаними гаслами: «Ганьба нащадкам Петлюри та Бандери!», «Не допустимо націоналізму та екстремізму!».

Валяються в калюжі два українські прапори, бланки реєстрації громадян України. Згодом ми дізналися, що годину тому цей натовп розправився з малинськими рухівцями, побив Володимира Олексієнка.

Розмова не вдається, суцільні нападки: «Забирайтеся до свого Львова, бандерівці!» – «Та ми з Києва, а я навіть із сусіднього Радомишльського району...».

Називаємо свої імена, розповідаємо про намір провести панахиду на могилі загиблих християн. Журналіст газети «Радянська Житомирщина» Фурманчук старанно записує. Я теж записую – на диктофон. Це роздратувало декого.

Спочатку в мене якась жінка зірвала значок «УРП», потім одночасно вихопили торбинку з записником, сотнею листівок та ксерокопією книжки Д.Герчанівського «Вигнати окупанта» (про Базар).

Диктофон згодом повернули, але вже без батарейок і кришки, яка їх прикриває, та без касети. Заштовхують нас у машину, погрожують її перекинути, якщо не поїдемо

геть. Але я уперся руками у дверці, заявляючи, що не поїду звідси, доки не повернуть пограбовані речі. Укинув, що було ще в кишенях із речей, у машину і залишився сам у роздратовному гадючнику. Тут він увесь накинувся на мене.

З труднощами добрався до майора міліції, який сидів у машині, але мене ніхто не захистив. Натовп стусанами поніс мене геть із села. Коли відпускали – сідав на узбіччі дороги, демонструючи, що не піду звідси, доки не повернуть пограбованих речей. Надто я шкодував за записником.

Тоді два «професіонали» взяли мене за комір куртки та за рукава (аж гудзики посипалися): «Знаєш, кого так водять? Баранов!» Протягнули мене метрів 300 і там, де вже не було натовпу, одночасно вдарили по печінці та лівій нирці.

Мені перехопило дихання. «Уйди сам, не то ты отсюда вообще не выйдешь», «Отобьем

Могили героїв Базару

печень и почки – тогда тебе не нужен будет твой Рух». Довелося послухатися... Підперши кулака під печінку, пішов у напрямку Пиріжків. (Через три тижні в мене розійшлася жовч і я відлежав місяць у лікарні).

Мене підібрали малинські рухівці, які проїхали сільськими дорогами. Володимир Олексієнко розказав мені, що годину перед тим його витягли з машини за чуба, побили, пошматувати ото прапор...

Довезли мене до роздоріжжя під Пиріжками, куди вже приїхав третій автобус із Києва із народним депутатом Миколою Поровським та священиками. Майор згодився пропустити один наш автобус із десятима нашими людьми для переговорів. Поїхав і я. Але переговори нічого не дали.

«Селяни» в новеньких куфайках, білих сорочках та пижикових шапках не для того тут зібралися з чотирьох районів. З них тільки голова Народицького райвиконкому Кравченко та другий секретар Малинського райкому КПУ Дідківський назвалися, решта воліли залишитися «безіменними».

Але я згодом установив імена з десятка компартактивістів Малинського, Народицького, Коростенського і Овруцького районів (голова Народицького райвиконкому Кравченко, його заступник Момотенко, III секретар Народицького РК КПУ Виговський, II секретар Малинського РК КПУ Дідків-

ський, II і III секретарі Коростенського райкому Трокоз і Кисіль, інструктор райкому Бердников, голови колгоспів з Дідківців Матвійчук, з Ушомира Лопатюк).

Житомирське обласне радіо декілька днів підряд прокручувало виступ обурених доярок, фальсифікуючи події давні і сьогочасні. Фурманчук у «Радянській Житомирщині» написав, що після «інциденту» секретар УРП, себто я, сів у машину і поїхав. Нехай читач думає, що секретарі УРП роз'їжджають як секретарі ЦК КПУ...

Володимир Олексієнко та я подали заяви Генеральному прокуророві УРСР. Спочатку нам відмовили в порушенні кримінальної справи «за відсутністю складу злочину», але ми назвали десятки свідків, ба, я розшукав у Коростені одного зі своїх кривдників (Гусев Владімір Ніколаєвіч, голова Коростенської організації «афганців»), але хто зважиться свідчити за мене?

От якби треба було засвідчити, що хуліганів секретар УРП – слідство назбирано б триста свідків. А так – слідство потихеньку прикрили, навіть не повідомивши нам про це.

Що ж дивуватися: ще всі ті, хто вів слідство і судив мене в 1973, 1979 і в 1981 роках, сиділи на своїх посадах, а то й пішли на підвищення чи на заслужену пенсію. Департизація правничих органів як елемент правової держави не могла стати дійсністю, доки колишні комуністи зберігали монополію практично в усіх сферах, насамперед у формуванні громадської думки.

Треба визнати, що наш «десант» зазнав 1990 року провалу. Це сталося тому, що ми ще не мали своїх сильних структур на периферії, не маємо сильної конкурентноспроможної преси, щоб донести народові правду про його ми-

Вшанування в 1996-му: Микола Поровський, Богдан Червак, Василь Овсієнко, Євген Лукаков. фото Вахтанга Кіпіані

нуле, зруйнувати нав'язані десятиліттями комуністичної пропаганди уявлення, що Українська Народна Республіка – це щось вороже українському народові.

Якщо базарці, яким достатньо було одного виступу Миколи Поровського і декількох листівок, уже були готові сприйняти панахиду прихильно, то мешканці довколишніх сіл практично нічого про це не знали. Ми їх полишили на поталу безсовісним брехунам, які добре знають, що відстоюють. Але свідомий народ не потерпить наруги над могилами своїх предків і не дозволить ніяким визискувачам сидіти на своїй шії.

А світлу пам'ять героїв Базару ми таки шанували.

Восени 1991 року житомирські організації УРП, СНУМу та Руху встановили на могилі хрести і таблицю з іменами всіх 359 героїв, вони освячені були 17 листопада в присутності кількох сотень людей – місцевих і приїжджих з усієї України.

2000-го року коштом Об'єднання українських вояків і Української Автокефальної Православної Церкви Великобританії на могилі встановлено пам'ятник роботи житомирського скульптора Олександра Бориса.

2002 року поблизу тих могил перепоховали рештки вояків, які загинули на полі бою. Їхні могили в лісах знайшли базарець Павло Єсипчук та житомирянин, у минулому політв'язень Сергій Бабич.